

Н.С. Котова

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ АЗОВО-ДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті на основі нових радіовуглецевих дат відкореговано періодизацію та хронологію азово-дніпровської культури.

Азово-дніпровську культуру, яка входить до Маріупольської культурно-історичної області, виділив В.М. Даниленко¹. Азово-дніпровські пам'ятки займають степову Наддніпрянщину, Крим та Західне Приазов'я. Окрім поселень (Собачки, Вовчок, Вовницьке право- та лівобережне та ін.), до них традиційно зараховують поховання Микільського та Лисогірського могильників, де в тризни знайдено кераміку, аналогічну посуду з поселень². Дослідження могильників Надпоріжжя дало мені змогу збільшити кількість азово-дніпровських поховальних пам'яток за рахунок Василівського 5, Вовницького 2, Микільського з розкопок О.В. Бодяньського, великого могильника Ясиноватській 1³. Зазначені могильники розглядають у межах азово-дніпровської культури на підставі подібності їхнього поховального обряду з обрядом Маріупольського (епонімної пам'ятки Маріупольської області), а також Микільського та Лисогірського могильників, де в тризнах наявний азово-дніпровський посуд. Із цими пам'ятками їх поєднує широтна орієнтація померлих, покладених головою на схід або на захід з незначними відхиленнями, зумовленими відхиленням Сонця в період із середини весни до середини осені. Загальними рисами були також плями пофарбованого ґрунту на поверхні могильників і скупчення каменів. Плями вохристого ґрунту утворювалися внаслідок руйнування пофарбованих поховань у процесі допоховання померлих і функціонування тризни. З останніми пов'язані і камені на поверхні Лисогірського, Микільського, Ясиноватського 1 та Василівського 5 могильників. Усі азово-дніпровські могильники, а також Маріупольський поєднують використання вогню в поховальному обряді: вугілля та трупоспалення в Лисогірському, Микільському та Маріупольському, вогнище у Василівському 5, попіл у Вовницькому 2.

Подібним є набір поховального інвентарю, що містить мушлі Unio, риб'ячі та оленячі зуби, кістяні вістря, перламутрові та кам'яні намистини, великі та середні кременеві пластини, трапеції, серед яких є й зі струганою спинкою, скребачки на пластинах та відщепях. Загальним є також взаємозв'язок набору інвентарю з орієнтацією померлих. Так, для поховань із західною орієнтацією типовими є мушлі Unio та оленячі зуби, які лише в поодиноких випадках супроводжували поховання, орієнтовані головою на схід. Вірогідність культурної атрибуції могильника Василівський 5 підтверджує і фрагмент типової азово-дніпровської кераміки, знайденої в похованні 11.

Спираючись на стратиграфію поселень Собачки та Вовчок, В.М. Даниленко виділив два періоди у розвитку культури, визначаючи її пам'ятки як такі, що належать добі раннього енеоліту⁴. Проте нині є підстави зараховувати до енеоліту лише другий період, який синхронний Трипіллю А та найраннішій середньостогівській культурі. Саме в його пам'ятках знайдено перші металеві вироби⁵. Дослідження стратиграфії могильників і нових поселень дало змогу відкоригувати періодизацію культури, що зробило її щільнішою (рис. 1).

Перший період

До цього періоду належать матеріали з нижнього шару Семенівки 1 та стійбища Чапаївка в Приазов'ї, нижніх шарів поселень Собачки, Вовчок, Вовнизькі правота лівобережного, а також із могильників Вовнизький 2 та Василівський 5 у степовій Наддніпрянщині, частина матеріалів верхнього шару Фронтного 1 та Долинський могильник у Степовому Криму ⁶. Перший період у цілому характери-

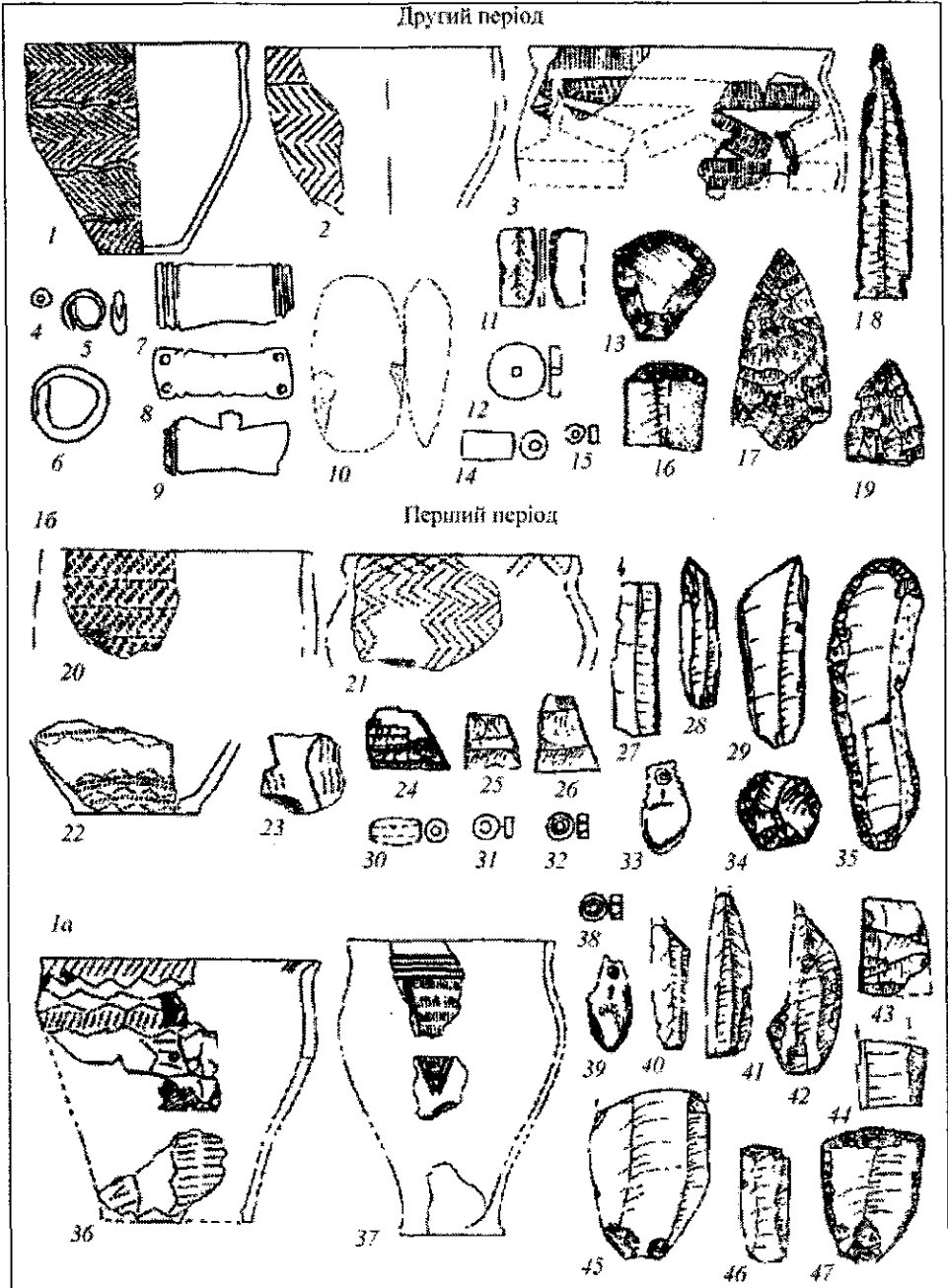

Рис. 1. Матеріали періодів розвитку азово-дніпровської культури: 1, 4—6, 8, 10, 12—15, 17, 19 — Микільський могильник; 2, 11 — Лисогірський могильник; 3, 13, 16, 18 — другий шар Семенівки; 20, 21 — Вовчок; 23 — Вовнизьке правобережне поселення; 24—31, 34, 43 — могильник Вовнизький 2; 32, 33, 38, 39 — Микільський могильник (розкопки О.В. Бодянського); 35 — могильник Василівський 5; 36 — нижній шар Семенівки; 37 — Бабине, 40—42, 44—47 — Чапаївка

зується посудом із гребінцевим орнаментом і похованнями в індивідуальних ямах, розташованих у ряд. На поверхні могильників знайдено вогнища та скупчення каменів, окремі фрагменти кераміки, вироби з каменю. Стратиграфія могильників і типологічний аналіз кераміки, доповнені радіовуглецевим датуванням, дали змогу поділити перший період на два етапи (а і б).

Період 1а представлений матеріалами Чапаївки, нижнього шару Семенівки 1 та Бабиного (рис. 1, 36, 37, 40—42, 44, 45—47). Один фрагмент типово ранньої азово-дніпровської кераміки походить із сурського шару Кам'яної Могили 1⁷. Раніше Чапаївку розглядали в межах періоду 1б, через те що її кераміка має домішку мушлі в поєднанні з піском. Домішка піску більш типова для посуду періоду 1б. Проте радіовуглецеві дати показали синхронність цього стійбища нижньому шарові Семенівки (див. таблицю). До періоду 1а належать також більш ранні поховання могильників Василівський 5, Микільський (розкопки О.В. Бодянського) та Вовницький 2. Це кістяки без вохри, які пізніше було перекрито або поруйновано пофарбованими похованнями. Поховальний інвентар містив мушлі Unio, оленячі зуби, вапнякові плескуваті намистини, середні кременеві пластини, трапеції (також зі струганою спинкою), скребачки на пластинах та відщеплах, відщепи (рис. 1, 38, 39, 43).

Для періоду 1а характерна кераміка, яку виготовлено з глини з домішкою мушлі та орнаментовано гребінцевими відбитками. Її особливістю є відсутність комірця на вінцях, типового для пізнішого посуду. Кременевий комплекс найбільш репрезентативний у Чапаївці та в інвентарі могильників. Для виготовлення знарядь використовували високоякісний сіро-брунатний прозорий кремій. Його розколювали насамперед для отримання великих і середніх пластин. З них виготовляли косі вістря, різні кутові та серединні, кінцеві та кінцебокові скребачки, трапеції, серед яких і ті, що мали стругану спинку (рис. 1, 40—47). Для виготовлення знарядь використовували також відщепи.

За кістками тварин для нижнього шару Семенівки визначено радіовуглецеві дати (див. таблицю). Найбільш ранні з них, імовірно, датують саме горизонт у верхній частині нижнього шару, де ранні матеріали азово-дніпровської культури залягали разом із сурськими. Крім того, дати зроблено за кістками тварин Чапаївки та кістками непофарбованих поховань 10 і 23 могильника Василівського 5 (див. таблицю). Виходячи з них період 1а датується близько 5100—4800 роками до н. е.

Період 1б представлено матеріалами із нижніх шарів поселень Собачки, Вовчок, Вовницьких правобережного та лівобережного, а також пофарбованими похованнями Микільського (розкопки О.В. Бодянського), Василівського 5 та Вовницького 2 могильників. Для цих пам'яток типова кераміка, виготовлена з глини з домішкою піску та рослин (рис. 1, 20—23). Плоскодонні горщики та банки часто мають комірць на вінцях або їх вінця косо зрізані досередини. Посуд орнаментовано відбитками гребінцевих штампів та складними стрічковими композиціями, в яких смуги відокремлені прокресленими лініями або ямками та заповнені гребінцевими відбитками. Набір кременевих виробів подібний набору з попередньої пам'ятки (рис. 1, 24—29, 34, 35).

У поховальному обряді поширена традиція фарбування померлих вохрою. У процесі їх поховання руйнувалися кістяки попереднього часу. У наборі інвентарю з'являються риб'ячі зуби, перламутрові намистини, циліндричні вапнякові намистини (рис. 1, 30—32), кістяні вістря, фрагменти панциря черепахи.

За кістками пофарбованих вохрою поховань 26 і 29 могильника Василівський 5 визначено радіовуглецеві дати (див. таблицю), за якими період 1б становить 4800—4350 років до н. е.

Другий період

Матеріали цього періоду наявні в других шарах поселень Собачки, Вовчок, нижньому шарі поселення на о. Середній Стіг, у великій прямокутній ямі Ясиноватського 1, Микільському та Лисогірському могильниках. Найбільш подібною пам'яткою є другий шар Роздольного на р. Кальміус. Три поселення відомі в басейні р. Молочна: другий шар Семенівки 1, третій шар поселення 1 та нижній шар поселення 2 біля Кам'яної Могили⁸.

Радіовуглецеві дати азово-дніпровської культури (за кісткою)

Пам'ятка	Індекс	BP	calBC	Літературне джерело
<i>Перший період</i>				
Чапаївка				
квадрат 3, глибина 64 см	Ki-7670	6910 ± 60	5745 ± 70	Безусько и др., 2000
квадрат 6, глибина 62 см	Ki-7671	7030 ± 70	5866 ± 76	Там же
Василівський 5 могильник				
пох. 8	Ki-6777	6430 ± 50	5369 ± 50	Telegin et al., 2000
пох. 8	OxA-6171	6470 ± 70	5384 ± 70	Ibid.
пох. 10	OxA-6172	6835 ± 60	5658 ± 54	“
	Ki-6772	6620 ± 80	5513 ± 56	“
пох. 20	OxA-6268	6810 ± 90	5656 ± 75	“
пох. 23	Ki-6771	6530 ± 70	5481 ± 68	“
пох. 28	Ki-6775	6325 ± 65	5299 ± 80	“
пох. 29	Ki-6776	6220 ± 60	5151 ± 82	“
	OxA-6198	6280 ± 70	5189 ± 103	“
<i>Другий період</i>				
Семенівка, розкоп 2, квадрат 3, глибина 110—120 см, другий шар	Ki-7675	6360 ± 70	5339 ± 69	Безусько и др., 2000
Поселення 1 біля Кам'яної Могили, шар другого періоду	Ki-4023	6120 ± 80	5083 ± 112	Telegin et al., 2000
	Ki-4024	6180 ± 90	5118 ± 106	Ibid.
	Ki-4025	6376 ± 60	5346 ± 61	Телегин, 1990
Стрільча Скеля, квадрат 8, штик 9, № 509, другий шар	Ki-8174	6290 ± 65	5138 ± 84	Те саме
Лисогірський могильник, яма 4	Ki-8181	5890 ± 70	4770 ± 92	“
Могильник Ясиноватський 1				“
пох. 34	Ki-6786	6195 ± 80	5131 ± 96	Telegin et al., 2000
пох. 36	OxA-5057	6260 ± 80	5171 ± 103	Те саме
пох. 45	Ki-6791	6305 ± 80	5307 ± 104	“
	OxA-6164	6360 ± 75	5335 ± 72	“
Микільський могильник				
пох. 125	OxA-5029	6300 ± 80	5308 ± 109	“
пох. 94	OxA-6226	6220 ± 75	5153 ± 92	“
пох. 137	OxA-5052	6145 ± 70	5099 ± 96	“
Дереївський 1 могильник				
пох. 11	Ki-6728	6145 ± 55	5098 ± 86	“
пох. 33	OxA-6162	6175 ± 60	5112 ± 81	Lillie, 1998
пох. 49	OxA-6160	6165 ± 55	5113 ± 79	Telegin et al., 2000

На поселеннях і тризні могильників знайдено кераміку, виготовлену із глини з домішкою піску та піску з незначними домішками рослинності. Посуд має плескувате денце та складається з банок та горщиків (рис. 1, 1—3). Більша частина посудин має комірцеві вінця або вінця, косо зрізані досередини. Посуд орнаментували по всій поверхні (також денце та внутрішній зріз вінець). Орнамент складався з трикутних, рідше овальних або прямокутних наколів і прокреслених ліній. Найбільш поширеними композиціями були ялинка, горизонтальні лінії, кутові фігури та зигзаги. У поодиноких випадках трапляється притаманний для першого періоду орнамент у вигляді стрічок, заповнених гребінцевими відбитками.

У поховальному обряді поховання, розташовані в ряд, змінюються похованнями у великих ямах, які досить довго використовували для підзаховань. На

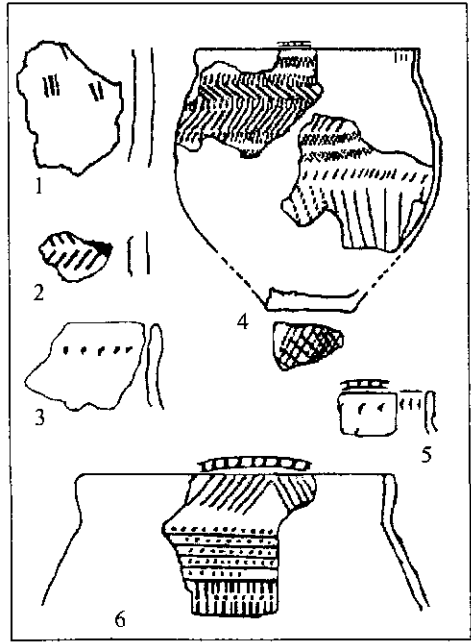
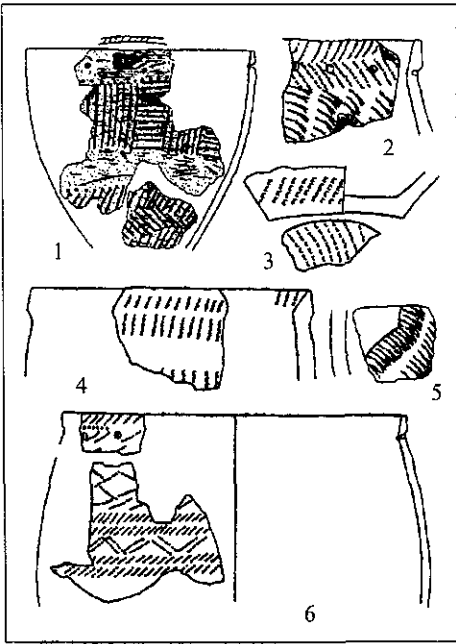

Рис. 2. Кераміка поселень Осипівка — Лиман (1), Осипівка — Пляч (2, 4), Турова Гора (3, 5) та Бузьки (6)

Рис. 3. Кераміка поселень Семенівка (1, 2), Ігринь-Городок (3), Стрільча Скеля (4—6)

поверхні могильників знайдено кам'яні закладки та тризни з фрагментами кераміки, знаряддями праці, кістками тварин.

За матеріалами могильників виділяють два етапи розвитку поховального обряду. Перший представлений в ямі Б могильника Ясиноватський 1. Новою традицією, притаманною другому періоду культури, є велика яма з вохристим заповненням, яку використовували для підзахоронень. Проте в ній випростані на спині поховання утворюють ряд, де найпізнішими похованнями руйнувалися попередні, що типово для поховального обряду першого періоду. На поверхні ями знайдено посудини, кременеві вироби, прикраси, кістки тварин, відомі в тризнах Микільського та Лисогірського могильників. Кераміка Ясиноватського могильника містить не лише посудини з орнаментом із наколів та прокреслених ліній, типові для другого періоду азово-дніпровської культури, а й посуд з гребінцевим орнаментом, характерним для першого періоду. В інвентарі поховань цього могильника з'являються пластини з кабанячих іклів з нарізками, а також чотирикутні пластини з виступом посередині довгого боку (рис. 1, 7, 9).

Другий етап у розвитку поховального обряду пов'язаний з великими ямами Микільського та Лисогірського могильників. Більшість із них використовували неодноразово, що призвело до значної руйнації кістяків. Окремі ями мали підбої (ями Е та З Микільського могильника) та уступи (яма Д цієї самої пам'ятки). Померлих ховали випростано на спині, однак відомі поодинокі поховання, які зібгано в ямах Д та Е Микільського могильника. Серед інвентарю зникають мушлі Унію, оленячі зуби, кістяні вістря. З'являються двобічно оброблені наконечники, кам'яні сокири, намистини з різних порід каменю, прикраси з міді та золота, орнаментовані пластини з кабанячих іклів з чотирма дірочками по кутах, підвіски з іклів кабана (рис. 1, 4—6, 8, 10, 12, 14, 15, 17—19).

Зміни, що сталися в поховальному обряді азово-дніпровського населення Надпоріжжя, практично не зачепили мешканців периферії. На межі степового й лісостепового Подніпров'я не всі носії азово-дніпровської культури перейшли до поховання померлих у великих ямах. Судячи з матеріалів Осипівки, подібні ями розповсюдилися у басейнах Самари й Орелі. Північніше, за матеріалами Деревки, населення продовжувало ховати померлих в індивідуальних ямах,

розташованих у вигляді ряду, однак на поверхні могильників знайдено невеликі жертвні майданчики із залишками розбитих посудин.

Для пам'яток другого періоду визначено численні радіовуглецеві дати за кістками тварин з Кам'яної Могили 1 та Семенівки, а також за кістками поховань Ясиноватського 1, Микільського та Лисогірського могильників (див. таблицю). Пам'ятки другого періоду датуються приблизно 4350—3850 роками до н. е.

Синхронізація азово-дніпровської культури з неолітичними пам'ятками України

Археологічні матеріали свідчать про синхронність періоду 1б азово-дніпровської культури найпізнішим буго-дністровським пам'яткам. Матеріали найбільш південних поселень, розташованих на півночі степової зони (Пугач, Гард, Миколина Брояка), містять риси впливу азово-дніпровських традицій. Це виявилось в поширенні посуду з комірцевими вінцями та гребінцевим орнаментом, двобічно оброблених наконечників, трапецій зі струганою спинкою, шліфованих кам'яних знарядь⁹. У свою чергу, саме впливом буго-дніпровської культури можна пояснити появу в азово-дніпровському посуді орнаменту у вигляді стрічкових композицій, заповнених відбитками штампа.

На півночі азово-дніпровське населення межувало з носіями киево-черкаської культури, що входила до Дніпро-Донецької культурно-історичної області та займала лісостепову Наддніпрянщину. Під впливом традицій періоду 1б азово-дніпровської культури серед населення черкаського варіанта киево-черкаської культури поширюються двобічно оброблені наконечники та посудини з комірцевими або косо зрізаними досередини вінцями, орнамент із відбитків «крокуючого» гребінця та смуги, заповнені гребінцевими відбитками. Найсильнішим вплив був на межі степу та лісостепу (межиріччя Самари та Орелі) — доволі близько до азово-дніпровського населення. На поселеннях Осипівка — Пляж, Осипівка — Лияман¹⁰, Турова Гора¹¹, Богданівка¹², крім типового дніпро-донецького посуду (рис. 2, 1) та посуду з окремими азово-дніпровськими елементами, було знайдено посудини, ідентичні власне азово-дніпровським (рис. 2, 3—5), а також посудини, що відрізняються від них лише ямками під вінцями (рис. 2, 2).

У північніших пам'ятках Черкаського варіанта (Бузьки, Успінка) посуд, ідентичний азово-дніпровському, уже відсутній, є лише кераміка з окремими азово-дніпровськими рисами. У матеріалах найбільш північної з опублікованих пам'яток — Молоховому Бутрі — вплив азово-дніпровських традицій мінімальний. Окрім кераміки він прослідковується також у кременевому комплексі, в якому розповсюджені типові для степових пам'яток двобічно оброблені наконечники стріл.

Дослідження неолітичних поховань могильника Дерев'яський 1 демонструє його одночасне використання для поховання померлих за дніпро-донецьким або азово-дніпровським поховальним обрядом. Там знайдено похованих, випростаних на спині в індивідуальних могильних ямах, з меридіональною (дніпро-донецькою) та широтною (азово-дніпровською) орієнтацією¹³. На поверхні могильника були трізни із залишками розбитих посудин. Перелічені факти дають змогу припустити, що на кордоні степової та лісостепової Наддніпрянщини мешкали спільноти, які поєднували представників і азово-дніпровського, і киево-черкаського населення. Крім того, у південніших районах чисельність азово-дніпровського населення була вищою, ніж у північніших.

У свою чергу, тісні контакти з носіями киево-черкаської культури зумовлювали появу в азово-дніпровського населення кераміки з домішкою піску в глині, накольчастого та прокресленого орнаменту, низьких трапецій. Значною мірою саме киево-черкаський вплив сформував традиції другого періоду азово-дніпровської культури.

Також установлено тісні контакти між населенням азово-дніпровської та сурської культур, яке понад 700 років мешкало на одній землі, займаючи степову Наддніпрянщину та Західне Приазов'я. Наявні матеріали дають змогу припустити, що азово-дніпровська культура сформувалася в результаті міграції групи нижньодонського населення в Західне Приазов'я, де з раннього неоліту мешкало населення сурської культури. Життя в сурському оточенні та контакти прибульців з тубільцями зумовили формування традицій азово-дніпровської культури. Якщо в азово-дніпровських пам'ятках періоду 1а кераміку виготовлено з

глини з домішкою мушлі, як це типово для нижньодонського посуду, то в пам'ятках періоду 16 її зроблено з глини з домішкою піску в поєднанні з рослинністю, що типово для сурського посуду. Як вплив сурської культури можна розглядати й окремі азово-дніпровські посудини, орнаментовані овальними наколами¹⁴.

Яскраво прослідковується і зворотний азово-дніпровський вплив на традиції сурської культури, у матеріалах якої спочатку з'являється кераміка з косо зрізаними досередини вінцями, гребінцевим орнаментом і стрічковими композиціями, типовими для азово-дніпровського посуду періоду 1а (нижній шар Семенівки, рис. 3, 1, 2). Стрічки, що з'явилися внаслідок азово-дніпровського впливу, на відміну від сурських, були заповнені не наколами, а гребінцевими відбитками. Пізніше під впливом азово-дніпровських традицій періоду 1б у сурських пам'ятках розповсюдився посуд із плоским денцем, комірцевими вінцями та гребінцевим орнаментом (Стрільча Скеля, Ігринь — Городок, рис. 3, 3—6).

Пам'ятки другого періоду азово-дніпровської культури синхронні раннім енеолітичним культурам. Про це свідчить аналіз прикрас із міді з Микільського могильника, метал яких ідентичний металові Трипілля А¹⁵. Традиційно з основною частиною Микільського могильника пов'язують імпортовану трипільську посудину типу Борисівки, синхронізуючи таким чином заключний період азово-дніпровської (або надпорізької, за Д.Я. Телегінін) культури з Трипіллям кінця А-В1¹⁶. Проте цю посудинку було знайдено на поверхні могильника, поряд із зібганим на спині похованням, яке належить до Середньостогівської енеолітичної культури. Нині найбільш ранні пам'ятки Трипілля В1 на Південному Бузі датуються раніше ніж 3800 р. до н. е.¹⁷, тоді як найпізніші азово-дніпровські дати не виходять за межі 3900 р. до н. е. (див. таблицю). Отже, судячи з археологічних матеріалів і радіовуглецевих дат, другий період азово-дніпровської культури можна синхронізувати саме з Трипіллям А.

За матеріалами Микільського та Лисогірського могильників фіксуються також контакти азово-дніпровського та середньостогівського населення. Серед поховального інвентарю цих могильників трапляються пластини з кабанячих іклів, типові для енеолітичних поховань Маріупольського могильника. Крім того, у поховальних ямах Д та Е Микільського могильника разом із випростаними похованнями, характерними для азово-дніпровської культури, було знайдено зібганих на спині похованих за середньостогівським обрядом. Якщо в ямі Д зібганий кістяк похований одним з останніх, то в ямі Е в зібганому стані похований (поховання 125 та, імовірно, поховання 120) лежав разом з випростаними; це поховання не було завершальним в ямі. Наведені факти дають змогу припустити існування та тісні контакти населення пізньої азово-дніпровської та ранньої середньостогівської культур.

Отже, час існування азово-дніпровської культури охоплював близько 1200 років. Її неолітичний період датується приблизно 5100—4350 роками до н. е. та синхронізується з сурською і кнево-черкаською культурами, а також з пізніми пам'ятками буго-дністровської культури. Енеолітичний період, синхронний Трипіллям А та ранній середньостогівській культурі, датується 4350—3900 рр. до н. е.

¹ Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — С. 36.

² Там же. — С. 37—38; Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 24.

³ Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 35—42.

⁴ Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 37.

⁵ Котова Н.С. Указ. соч. — С. 58.

⁶ Там же. — С. 29—33.

⁷ Безусько Л.Г., Котова Н.С., Ковалюк Н.Н. Население эпохи неолита — раннего энеолита Западного Приазовья и окружающая среда // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2000. — Вип. 8. — Рис. 4, 4.

⁸ Котова Н.С. Указ. соч. — Рис. 13; 18.

⁹ Шапошникова О.Г., Товкайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — Киев, 1989. — Рис. 3, 19, 20, 22; 4, 31.

¹⁰ Телегин Д.Я. Археологические памятники Поорелья по материалам работ экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1970—1971 гг. // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000.

¹¹ Ковалева И.Ф., Морковина И.В. Неолитическое поселение в урочище Турова Гора // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.

¹² Морковина И.В. Поселение у села Богдановка на р. Самаре // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988.

¹³ Котова Н.С. Указ. соч. — С. 93—95.

¹⁴ Там же. — Рис. 12, 4.

¹⁵ Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. — Киев, 1968. — С. 156.

¹⁶ Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — Киев, 1991. — С. 32, Рис. 25, 5; Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 46.

¹⁷ Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля В1 // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999.

¹⁸ Див. табл.: Telegin D.Ja., Kovaliukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. — 2000. — № 1.

¹⁹ Див. табл.: Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная Могилла в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990.

²⁰ Див. табл.: Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region // Antiquity. — 1998. — №72.

Одержано 27.02.2002

Н.С. Котова

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ АЗОВО-ДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Существование азово-днепровской культуры охватывает период около 1200 лет. Ее неолитический период датируется 5100—4350 гг. до н. э. и синхронизируется с сурской и киево-черкасской культурами, а также с поздними памятниками буго-днестровской культуры. Энеолитический период, синхронный Триполью А и ранней среднестоговской культуре, датируется 4350—3900 гг. до н. э.

N.S. Kotova

DIVISION INTO PERIODS AND CHRONOLOGY OF AZOV-DNIEPER CULTURE

Existence of Azov-Dnieper culture covers about 1200 years. Its Neolithic period dates from 5100 to 4350 BC and synchronized with Surskaja and Kiev-Cherkassy cultures, and also with late sites of Bug-Dniester culture. The Eneolithic period, which is synchronous to Tripol'e A and to the early faze of Sredny Stog cultures, dates from 4350 to 3900 BC.

С.В. Полін

ПРО ПОГРАБУВАННЯ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ У РАЙОНІ ЧОРТОМЛИКА

Подано аналіз пограбування Чортомлика та навколишніх курганів. Особливу увагу приділено історії пограбувань XIX — початку XX ст. Уперше опубліковано лист етнографа П. Рябкова 1910 р. з характеристикою грабіжників, методів та масштабів їхньої роботи в районі кургану Чортомлик.

У 1862—1863 рр. І.Є. Забелін досліджував скіфський царський курган Чортомлик, розташований біля сучасного с. Чкалове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.¹ Він одержав сенсаційні результати, але курган, згідно з методикою того часу, було досліджено частково. У 1979—1986 рр. експедиція Інститу-

© С.В. ПОЛІН, 2003